

Jerzy Wągradzki

Zarys koncepcji merytorycznej ekspozycji stałej w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej

Niepodległość i Pamięć 21/3-4 (47-48), 416-427

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zarys koncepcji merytorycznej ekspozycji stałej w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej

X Pawilon Cytadeli Warszawskiej, położony na terenie twierdzy zbudowanej przez władze rosyjskie po stłumieniu powstania listopadowego w latach 1832–1836, to najważniejsze, upamiętnione miejsce martyrologii polskiej z epoki zaborów na terenie b. zaboru rosyjskiego. Powstałe w budynku dawnego więzienia śledczego dla więźniów politycznych muzeum, zlokalizowane w dawnych wnętrzach więziennych, jest siłą rzeczy związane z dramatyczną przeszłością tego miejsca.

Założenia:

Ekspozycja główna zatytułowana „Więźniowie X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej” ma być poświęcona przede wszystkim więźniom tego obiektu, ich postaci zostaną zaprezentowane na tle historii Cytadeli, ukazującej nie tylko więzienną, lecz także policyjną i strategiczną funkcję tej twierdzy, i w szerszym kontekście – na tle historii Królestwa Polskiego: najważniejszych wydarzeń, wątków i problemów (powstania, konspiracja itp.) i związanej z tym polityki represyjnej, co w sumie miało decydujący wpływ na ilość i kategoria więźniów w poszczególnych okresach. Ekspozycja ma podkreślać znaczenie i wręcz wyjątkowość tego miejsca w historii Polski.

Zdecydowana większość więźniów Cytadeli to osoby walczące o wyzwolenie narodowe i przemiany społeczne w czasach zaborów: działacze kolejnych organizacji konspiracyjnych, uczestnicy powstań narodowych, działacze partii politycznych, uczestnicy różnego rodzaju wystąpień antycarskich, działający na ziemiach Królestwa Polskiego. Po aresztowaniu trafiali z reguły w mury X Pawilonu (z przypuszczalnej liczby około 40 tysięcy więźniów, jacy w sumie przewinęli się przez Cytadelę, mamy udokumentowany dotychczas w kartotece pobyt około 15 tysięcy). I to właśnie oni, dawni więźniowie tego obiektu, siłą rzeczy będą głównymi bohaterami ekspozycji. Przez X Pawilon przewinęło się bowiem wiele słynnych postaci, niezwykle zasłużonych dla naszej historii. Ekspozycja skupi się nie tylko na tych najważniejszych działaczach politycznych *sensu stricto*, lecz zaprezentuje także inne osoby znane z działalności na polu nauki, kultury, literatury, sztuki, których zaangażowanie polityczne na pewnych etapach życia skutkowało osadzeniem w Cytadeli. Kładąc nacisk na ukazanie sylwetek i działalności tak zróżnicowanych pod wieloma względami osób, wystawa stworzy panoramę dziejów walk kolejnych polskich pokoleń o niepodległość i przemiany społeczne w zaborze rosyjskim, na przykładach więźniów X Pawilonu i uprzytomni zwiedzającym, jak wiele osób z różnych kręgów politycznych,

społecznych, kulturalnych, naukowych itp. było zaangażowanych w opór wobec zaborcy. Dzięki temu, podobnie jak jej poprzednia wersja, nowa ekspozycja będzie dobrym miejscem edukacji historycznej młodzieży szkolnej w postaci lekcji muzealnych.

Na wystawie znajdzie odzwierciedlenie działalność wszystkich najważniejszych organizacji konspiracyjnych, partii i innych organizacji politycznych i społecznych, a także zrywy powstańcze i rewolucyjne, w których udział skutkowało uwięzieniem w X Pawilonie – możliwie proporcjonalnie do roli, jaką odegrały w historii Polski, i odpowiednio do charakteru i zakresu możliwych do zgromadzenia i pokazania na wystawie eksponatów. Kryterium podstawowym prezentacji dokumentacji historycznej będzie przede wszystkim jej związek z X Pawilonem i jego więźniami, nie zabraknie jednak ważnych dokumentów programowych związanych z organizacjami i wydarzeniami. Nie zostaną pominięci przedstawiciele drugiej strony, czyli funkcjonariusze carskiego aparatu represji: namiestnicy i generałowie-gubernatorowie Królestwa Polskiego, zarządcy X Pawilonu, śledczy, prokuratorzy i sędziowie. Przez X Pawilon przewinęli się reprezentanci różnych opcji politycznych, od prawicowych po lewicowe i ekspozycja ma to odzwierciedlać. Nie będzie eliminacji jakichkolwiek kierunków politycznych i choćby bardzo kontrowersyjnych ich przedstawicieli, np. Feliksa Dzierżyńskiego czy Feliksa Kona.

Ze względu na zabytkowy, XIX-wieczny budynek X Pawilonu ekspozycja, zlokalizowana w większości w dawnych, odtworzonych wnętrzach więziennych – celach i korytarzach – **będzie mieć charakter głównie tradycyjny (gabloty itp.) ale z nowoczesną aranżacją plastyczną i stanowiskami multimedialnymi**, które będą w nią wkomponowane w sposób nie przytłaczający wizualnie całości wystawy. Ze względu na ograniczoną powierzchnię fizycznie pokazane będą wydarzenia i postaci najważniejsze, najbardziej charakterystyczne i najciekawsze, inne materiały – również takie, których nie można pokazać w sposób tradycyjny, jak np. fragmenty filmów (ale nie tylko), będą umieszczone w stanowiskach multimedialnych, traktowanych jako poszerzenie wiedzy o historii obiektu, jego więźniach, epoce itp.

Lokalizacja ekspozycji: w przestrzeni wyznaczonej przez powołaną w tej sprawie komisji, zatwierdzonej przez Dyrektora Muzeum, zajmującej ponad połowę X Pawilonu (dokładny plan w załączeniu). Są to przede wszystkim dawne korytarze i cele więzienne. Część cel, podobnie jak obecnie, zachowa dawny charakter więzienny z typowym wyposażeniem z epoki: pryzkami, stołami, taboretami, naczyniami używanymi przez więźniów – talerzami, miskami, kubkami, łyżkami itp., co ma przypominać panujące tu dawniej warunki bytowe więźniów. W innych celach powstanie typowa ekspozycja muzealna.

Zakres czasowy ekspozycji: zasadniczo - okres funkcjonowania Cytadeli Warszawskiej i X Pawilonu od momentu budowy twierdzy w latach 1832-1836 do czasów II Rzeczypospolitej włącznie, poprzedzony skrótownym prologiem dot. wcześniejszych dziejów wzgórza żoliborskiego oraz powstania listopadowego 1830-1831.

Układ ekspozycji: chronologiczny, rozpoczynający się od nowego głównego wejścia, **uwzględniający jednak pewne odstępstwa, uzasadnione względami historycznymi** jak: usytuowanie sali komisji śledczej, korytarza śmierci, i co szczególnie ważne w przypadku muzeum więziennego, cel imiennych (bądź pozostałości po nich w postaci tzw. ślepych drzwi) znanych więźniów (w kolejności zwiedzania): Agatona Gillera, Apolla Nałęcza-Korzeniowskiego, Romualda Traugutta, Mariana Dubieckiego, Szymona Tokarzewskiego, Stefana Okrzei, Józefa Piłsudskiego i Józefa Montwiłła-Mirckiego, Juliana Marchlewskiego, Adolfa Warszawskiego-Warskiego, Jana Stróżeckiego, Bronisława i Ludwika Krzywickiego, Bronisława Wesołowskiego, Józefa Bejty, Maksymiliana Horwitza-Waleckiego, Piotra Ściegienia, Wacława Sieroszewskiego, Jana Ludwika Popławskiego i Marii Bohuszewicz, Karola Levittoux, Henryka Kamieńskiego, Bronisława Szwarce, Jarosława Dąbrowskiego, Marcina Kasprzaka, Róży Luksemburg, Marii Piłsudskiej oraz Maksymiliana Heilperna i Józefa Pławińskiego, w którego celi mieściła się „redakcja” nielegalnego „Głosu Więźnia” a także Feliksa Dzierżyńskiego. Planowana jest również „cela pamięci” bł. Honorata Koźmińskiego, **W celach najważniejszych więźniów proponuje się ich multimedialne wizerunki (hologramy).**

Do kategorii tego rodzaju, wspomnianych wcześniej, odstępstw zalicza się także galerię malarstwa Aleksandra Sochaczewskiego, której usytuowanie wynika z wewnętrznych możliwości przestrzennych budynku X Pawilonu.

Rodzaje eksponatów: większość to związane z więźniami dokumenty śledcze, więzienne i sądowe: raporty o aresztowaniach, osadzeniu w X Pawilonie, protokoły przesłuchań, akty oskarżenia, wyroki, podania aresztantów do władz więziennych, raporty na temat egzekucji, wysyłki na Sybir oraz dokumenty związane z wydarzeniami i organizacjami, w których więźniowie brali udział bądź działali. W związku z tym, w celu urozmaicenia i uatrakcyjnienia wizualnego wystawy, należy uwzględnić możliwie najwięcej innych rodzajów eksponatów, jak realia, zwłaszcza pamiątki po więźniach, odtworzone dawne sprzęty więzienne stanowiące wyposażenie poszczególnych cel, dzieła sztuki, i co szczególnie ważne, możliwie najwięcej fotografii osobowych więźniów z ich notami biograficznymi. Z punktu widzenia atrakcyjności wizualnej wydaje się uzasadnione przedstawienie trójwymiarowych postaci z epoki: więźniów (w kilku wybranych celach, ale

raczej nie imiennych), strażników więziennych, członków komisji śledczej itp. w postaci manekinów w stosownych strojach. Dobór dokumentów będzie mocno selekcyjny, warunkowany kryteriami doniosłości historycznej, reprezentatywności, a także atrakcyjności poznawczej oraz wizualnej, np. dokumenty z ważnymi bądź ciekawymi nadrukami, odbitkami pieczętek, podpisami ważnych osób itp. Powinien też ukazywać maksymalną różnorodność postaw i przyczyn, których konsekwencją był pobyt w X Pawilonie.

Język: Teksty i podpisy, zarówno na ekspozycji tradycyjnej, jak i w stanowiskach multimedialnych, oprócz języka polskiego powinny być przynajmniej w języku angielskim. Komentarz oprowadzający po ekspozycji, możliwy do odsłuchania na urządzeniach elektronicznych (np. audioprzewodnik, tablet, smartfon) w trakcie jej zwiedzania – w kilku najbardziej upowszechnionych językach (oprócz polskiego przynajmniej angielski, francuski, niemiecki, hiszpański, rosyjski, japoński, chiński, włoski).

Podział merytoryczny ekspozycji

W historii Cytadeli i X Pawilonu można wyodrębnić kilka okresów historycznych, wyróżniających się swoją specyfiką i ważnymi, charakterystycznymi dlań wydarzeniami, odciskającymi na nich swoje piętno, które wpływały na ilość i rodzaj więźniów politycznych i od których niejednokrotnie przybierały swoje nazwy. Każdemu z nich będzie odpowiadał odpowiedni fragment ekspozycji. Ze względu na ograniczoną powierzchnię wystawieniczą w każdym z okresów w postaci tradycyjnej będą eksponowane tylko najważniejsze problemy, wydarzenia i postacie więźniów. Natomiast w stanowiskach multimedialnych znajdują się różnorodne materiały umożliwiające poszerzenie wiedzy o danym okresie, o ważnych, dziejących się w tym czasie wydarzeniach wraz z ich kalendariami (co miało decydujący wpływ na frekwencję w X Pawilonie) i przede wszystkim będą zawierać większą ilość fotografii więźniów z ich poszerzonymi biogramami. Na początku każdego stanowiska będzie krótki tekst wstępny o Cytadeli i jej więźniach w danym okresie.

Przewidywany podział wystawy:

Początek zwiedzania – na prawo od nowego głównego wejścia; poszczególne odcinki ekspozycji zaznaczone na załączonym planie.

Kiosk info zawierający ogólne, podstawowe informacje o Muzeum X Pawilonu, z planem całego Muzeum.

Dalej – właściwa wystawa:

1. Prolog: Powstanie listopadowe. Uzasadnienie: było przyczyną zbudowania Cytadeli i lokalizacji na jej terenie więzienia politycznego w X Pawilonie.

Prezentacja całościowa przebiegu powstania od nocy listopadowej do jego upadku i emigracji oraz represji popowstaniowych w stanowisku multime-

dialnym. Na prezentację złożą się krótkie teksty przewodnie oraz ikonografia, ułożone w sposób chronologiczny. Dodatkowe linki: opis kampanii wojennych z charakterystyką najważniejszych bitew, sylwetki przywódców itp. Uzupełnieniem materiałów multimedialnych będą fizyczne ryciny nawiązujące do tematu.

2. Geneza Cytadeli Warszawskiej – jej budowa.

W temat wprowadza znany cytat z wypowiedzi Mikołaja I o budowie Cytadeli.

W pierwszej części tego odcinka – wcześniejsza historia wzgórza żoliborskiego, na którym powstała Cytadela, potraktowana w sposób skrótowy: ryciny, plany kartograficzne, kopie akwarel ze szczególnym uwzględnieniem istniejących tu od 1725 roku koszar gwardii koronnej pieszej. Dalej: dokumenty związane z budową twierdzy, wyburzeniem pod jej teren dotychczasowej zabudowy, fotografie poszczególnych jej fragmentów, sylwetki „budowniczych”: Mikołaja I i gen. Iwana Dehna, materiały związane z jej poświęceniem w maju 1834, zestawienie kosztów budowy, dokumenty związane z jej późniejszą rozbudową (forty). Realia to przede wszystkim makieta całej Cytadeli, makieta X Pawilonu, symboliczny klucz do bramy Cytadeli, kule armatnie do dział, w które wyposażono twierdzę.

3. Więźniowie epoki paskiewiczowskiej (1834–1856)

To okres, w którym byli tu więźni przed wszystkim działacze ówczesnych organizacji konspiracyjnych (najważniejsze to: Stowarzyszenie Ludu Polskiego, Powszechna Konfederacja Narodu Polskiego, konspiracja łomżyńska, spisek kielecki, spisek gimnazjalny Karola Levittoux, spisek chłopski ks. Piotra Ściegiennego, przygotowania do trójzaborowego powstania w 1846 i związana z tym pierwsza egzekucja na stokach Cytadeli, tajne stowarzyszenie Henryka Krajewskiego i in.). Byli też więźni uczestnicy powstania krakowskiego w 1846, uczestnicy Wiosny Ludów 1848 itp. Najważniejsi więźniowie tego okresu, najważniejsze organizacje i wydarzenia zostaną ukazane na ekspozycji w postaci fizycznej (dokumenty, zwłaszcza akta komisji śledczej, głównie w postaci fragmentów rejestrów osobowych, zdjęcia osobowe z notami biograficznymi itp.). **Na stanowisku multimedialnym:** poszerzone biogramy więźniów z ich fotografiami, kalendarium wydarzeń ze szczególnym uwzględnieniem dziejów polskiej konspiracji tego okresu, charakterystyka organizacji konspiracyjnych, w których działali i wydarzeń, w których brali udział. W postaci odsłuchowej: fragmenty wspomnień z tego okresu związane z więźniami X Pawilonu i Cytadelą, czytane przez lektora (np. Szymona Tokarzewskiego, Henryka Kamińskiego, relacja Rufina Piotrowskiego o śmierci Karola Levittoux, wspomnienie Pauliny Wilkońskiej o pierwszej egzekucji w 1846 i in.). Także bibliografia literatury pamiątkarskiej związanej z więźniami tego okresu. Ten frag-

ment ekspozycji będzie dowodem, że klęska powstania listopadowego i budowa Cytadeli nie zahamowały polskich dążeń niepodległościowych.

4. Więźniowie okresu przedpowstaniowego i żałoby narodowej (1856–1862)

To okres ożywienia patriotycznego, poprzedzający wybuch powstania styczniowego. Ekspozycja ukaże ówczesną sytuację społeczno-polityczną Królestwa Polskiego (słynne „żadnych marzeń panowie” Aleksandra II wypowiedziane w Warszawie), wydarzenia, które w konsekwencji doprowadziły do kolejnego zrywu niepodległościowego: zawód, jaki spotkał Polaków ze strony caratu po klęsce Rosji w wojnie krymskiej, spowodowane tym ożywienie patriotyczne przejawiające się w powstawaniu nowych organizacji konspiracyjnych, manifestacje patriotyczne w 1861 roku i brutalne z nimi rozprawy, wprowadzenie stanu wojennego, tzw. „oblężenie kościołów” w Warszawie 15 X 1861 roku, skutkujące uwięzieniem w Cytadeli 1658 osób i szykanami wobec duchowieństwa, uformowanie się dwóch głównych obozów niepodległościowych: białych i czerwonych, konspiracja wojskowa (Koła Oficerów Rosyjskich), narastające represje władz, zamachy konspiratorów na życie przedstawicieli władz: w. ks. Konstantego i margrabiego Aleksandra Wielopolskiego, narodziny w 1862 polskiego państwa podziemnego i wreszcie branka 15 I 1863, która w decydujący sposób wpłynęła na termin wybuchu powstania styczniowego, a jednocześnie wiązała się z Cytadelą, jako miejscem tymczasowego kierowania „brańców”. Ekspozyty to ikonografia (zwłaszcza grafika, m. in. Artura Grottgera, ale nie tylko) i dokumenty (m. in. prasa) związane z w/w najważniejszymi wydarzeniami: z konspiracją i manifestacjami, z represjami władz (kolejne egzekucje: przywódców konspiracji oficerskiej i wykonawców w/w zamachów); realia – zwłaszcza biżuteria patriotyczna, oraz przede wszystkim dokumenty dotyczące najważniejszych więźniów tego okresu, zwłaszcza śledcze i więzienne oraz ich fotografie z notami biograficznymi itp.

5. Okres powstania styczniowego i represji popowstaniowych (1863–1870)

To jeden z dwóch najważniejszych okresów w dziejach Cytadeli i X Pawilonu. Charakteryzujący się bardzo dużą liczbą więźniów (ok. 10 tys.) i 50 egzekucjami na stokach Cytadeli. Samo powstanie, jego przebieg w postaci tradycyjnej będzie ukazane, siłą rzeczy, w sposób skrótowy, głównie za pomocą dzieł sztuki (obrazy, ryciny, rzeźby), najważniejszych dokumentów powstańczych, prasy, pocztówek, wybranych realiów – m. in. sztandarów, broni i ubiorów powstańczych. Główny nacisk będzie jednak położony na sylwetki więźniów Cytadeli tego okresu: uczestników walki zbrojnej pojmanych w trakcie kampanii, członków gremiów kierowniczych powstania, działaczy Warszawskiej Organizacji Miejskiej stanowiącej zaplecze dla

funkcjonujących w stolicy władz powstańczych, ze szczególnym uwzględnieniem działalności „sztyletników” i ich spektakularnych zamachów, także zamach WOM na namiestnika gen. T. Berga; cudzoziemskich uczestników powstania, osób wspomagających na różne sposoby zryw styczniowy oraz osoby, głównie kobiety, opiekujące się wówczas więźniami Cytadeli itp. Szczególnie wyeksponowany temat to rola Romualda Traugutta, śledztwo w sprawie Rządu Narodowego i proces zakończony kaźnią 5 skazańców w 1864, a także inne egzekucje uczestników powstania. W zakończeniu tego rozdziału: represje popowstaniowe z naciskiem na wysyłanie powstańców na katorgę bądź zesłanie syberyjskie.

Stanowisko multimedialne w tym wypadku proponuje się wspólne dla okresu przedpowstaniowego i samego powstania. Jego zadanie to poszerzenie wiedzy o powstaniu, zwłaszcza o przebiegu działań zbrojnych, których ukazanie w sposób tradycyjny jest niemożliwe z powodu braku przestrzeni, i więzionych w Cytadeli powstańcach. Przewidywana zawartość to: maksymalnie dużo fotografii więźniów z poszerzonymi biogramami, kalendarium wydarzeń, charakterystyka działań zbrojnych w poszczególnych regionach z opisem najważniejszych bitew i potyczek, ikonografia – związana głównie z działaniami zbrojnymi, struktura i skład personalny kolejnych rządów powstańczych, wykaz wszystkich egzekucji na stokach Cytadeli. Także bibliografia literatury pamiętnikarskiej tego okresu, związanej z więźniami. Możliwość odsłuchania wspomnień więźniów, np. Bronisława Szwarce, Mariana Dubieckiego o kontaktowaniu się w celi z R. Trauguttem, Benedykta Dybowskiego, Pelagii Zgliszczyńskiej o zawarciu w X Pawilonie związku małżeńskiego z więzionym tu Jarosławem Dąbrowskim itp.; w ten sam sposób przedstawione listy pożegnalne członków Rządu Narodowego, wybrane wyroki, zwłaszcza śmierci, i raporty o egzekucjach, fragmenty zeznań (np. R. Traugutta). Na stanowisku prezentowane będą również fragmenty filmów nawiązujących do powstania, także fabularnych (np. „Szwadron” J. Machulskiego, „Jarosław Dąbrowski” B. Poręby, „Dybowski 1863” M. Pawlickiego).

6. Okres 1870–1904

To okres, w którym w następstwie rozwoju kapitalizmu pojawiła się w X Pawilonie nowa kategoria więźniów – działacze ruchu robotniczego, a więc osoby walczące przede wszystkim o przemiany społeczne na ziemiach polskich. Ten fragment ekspozycji będzie poświęcony działaczom kolejnych tego typu organizacji: pierwszych kółek socjalistycznych Ludwika Waryńskiego, Warszawskiej Gminy Socjalistów Polskich, następnie partii robotniczych: I i II Proletariatu, Związku Robotników Polskich, Polskiej Partii Socjalistycznej, Socjaldemokracji Królestwa Polskiego, a później Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy, Bundu i in. Tłem będą programy oraz działalność ich organizacji i partii; ukazane głównie w dokumentach i dzie-

łach sztuki; będą one również świadectwem, że w programach niektórych z nich hasło Niepodległości było bardzo ważne (np. PPS). Ważną pozycję w tym rozdziale będzie miał proces w Cytadeli 29 proletariaczyków, zakończony egzekucją czterech skazańców – pierwszą egzekucją działaczy polskiego ruchu robotniczego, w 1886 roku. Obok nich będą ukazani więźni tu wówczas działacze organizacji patriotyczno-narodowych np. organizacji Adama Szymańskiego oraz formującego się w tym czasie obozu narodowego z Romanem Dmowskim i Janem Ludwikiem Popławskim na czele, a także członkowie innych organizacji politycznych, społecznych, stowarzyszeń oświatowych, uczestnicy manifestacji (np. manifestacji bezrobotnych w 1885 na pl. Zamkowym, czy tzw. bitwy pod kawiarnią Sans-Souci w Warszawie w 1900 roku), organizatorzy pierwszych obchodów pierwszomajowych na ziemiach Królestwa Polskiego w 1890 itp. Dobór przedstawionych, w postaci tradycyjnej, sylwetek najważniejszych i najbardziej interesujących więźniów ma ukazywać, w miarę możliwości, jak najpełniejszy przekrój polityczny więzionych tu wówczas osób. Szczególnie eksponowane miejsce to mini-wystawa poświęcona pobytowi w X Pawilonie Józefa Piłsudskiego w 1900 roku, ważnemu nie tylko ze względu na osobę aresztanta, lecz także ze względu na ciekawe i barwne wydarzenia z tym związane (symulowanie choroby psychicznej i jego konsekwencje).

Stanowisko multimedialne: maksymalnie dużo fotografii więźniów z poszerzonymi notami biograficznymi, kalendarium wydarzeń tego okresu, ikonografia epoki, charakterystyka najważniejszych organizacji, których działacze trafiali w tym czasie do X Pawilonu. Również bibliografia literatury pamiątnikarskiej. Możliwość odsłuchania fragmentów wspomnień, np. Zygmunta Herynga, Feliksa Kona, Czesława Hulanickiego oraz ważnych dokumentów, w rodzaju sądowego wystąpienia Ludwika Waryńskiego. Fragment *Białego mazura*, filmu W. Jakubowskiej o L. Waryńskim, fragment serialu biograficznego o J. Piłsudskim dotyczący jego pobytu w X Pawilonie.

7. Galeria malarstwa malarza-sybiraka Aleksandra Sochaczewskiego

To unikatowa kolekcja prac byłego więźnia X Pawilonu, skazanego za działalność konspiracyjną przed wybuchem powstania styczniowego na 20 lat katorgi syberyjskiej. W swoich pracach uwieczniał realia życia zesłańców i katorżników na Syberii, namalował też portrety współtowarzyszy niedoli, w tym wielu znanych osób. To bardzo istotny, zarówno pod względem poznawczym, jak i wizualnym, fragment ekspozycji, stanowiący przejmującą ilustrację typowych dalszych losów tysięcy więźniów twierdzy warszawskiej w całym okresie funkcjonowania tu więzienia, skazywanych na katorgę lub zesłanie. W związku z tym Cytadelę, skąd zaczynała się ich podróż na wschód, nazywano często przedsiönkiem Syberii. Kolekcja 118

obrazów i szkiców, w tym monumentalnego *Pożegnania Europy* mocno oddziałuje zarówno artystycznie, jak i emocjonalnie na zwiedzających. Zostanie zachowany podział tematyczny kolekcji: podróż na Syberię, sceny rodzajowe z życia skazańców, ich portrety oraz szkice i studia. Kolekcja prac malarskich zostanie uzupełniona eksponatami: fotografiami, dokumentami i realiami, zwłaszcza pamiątkami syberyjskimi związanymi z życiem skazańców na Syberii w epoce zaborów. Lokalizacja kolekcji Sochaczewskiego w nowej koncepcji pozostaje bez zmian, w miejscu przygotowanym dla niej specjalnie w momencie tworzenia w X Pawilonie ekspozycji stałej, gdzie kilka dawnych cel przekształcono w sale połączone w amfiladę. W praktyce, ze względu na reprezentatywność ukazywanych losów skazańców, zarówno konspiratorów niepodległościowych, powstańców, jak i rewolucjonistów walczących o przemiany społeczne, może być zlokalizowana w dowolnym miejscu głównej ekspozycji.

Stanowisko multimedialne: materiały związane z malarzem i jego działalnością konspiracyjną oraz przede wszystkim twórczością artystyczną, opisy wszystkich wyeksponowanych obrazów i szkiców ze szczególnym uwzględnieniem sportretowanych osób (ich krótkie noty biograficzne oraz, w miarę możliwości, fotografie). Jako uzupełnienie: materiały (głównie ikonografia, ale nie tylko) związana z katorgą i zsyłką w epoce zaborów, ze szczególnym uwzględnieniem Usola, dokąd trafił malarz.

8. Okres rewolucji 1905–1907, obejmujący także kilka ostatnich lat okupacji rosyjskiej do sierpnia 1915 roku

To drugi, obok powstania styczniowego, z dwóch najważniejszych okresów w dziejach Cytadeli i X Pawilonu, charakteryzujący się największą liczbą więźniów oraz egzekucji i najgorszymi warunkami bytowymi. Zdecydowana większość więźniów tego okresu to uczestnicy rewolucji 1905–1907: działacze głównych partii robotniczych i innych organizacji politycznych: PPS (po rozłamie w 1906 PPS-Frakcji Rewolucyjnej i PPS-Lewicy), SDK-PiL, Bundu, III Proletariatu, Narodowego Związku Robotniczego, Polskiego Związku Ludowego, Wojenno-Rewolucyjnej Organizacji Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, Zmowy Robotniczej, Poalej-Syjonu i innych. Byli tu również więźni uczestnicy strajków, manifestacji i innych antyrządowych wystąpień. Wydarzenia rewolucyjne będą ukazane w miarę możliwości chronologicznie od „krwawej niedzieli” w Petersburgu 22 I 1905 i natychmiastowych, pierwszych wystąpień w Królestwie Polskim, przez kolejne wydarzenia, z naciskiem na ożywienie wielu środowisk społeczeństwa polskiego skutkujące powstawaniem nowych organizacji (związkowych, oświatowych, kulturalnych itp.) i wysuwanych przez nie postulatów w wielu różnych dziedzinach, aż po upadek rewolucji w 1907 i związane z tym represje. Rewolucja będzie jednak tłem, na którym zostaną ukazani

bohaterowie ówczesnych wydarzeń, którzy trafili w mury Cytadeli. Będą ukazani więźniowie wszystkie w/w partii i organizacji politycznych, proporcjonalnie do ich znaczenia, zgrupowani, w miarę możliwości, według przynależności organizacyjnej, a także wedle wydarzeń i problemów ukazanych na ekspozycji. Szczególne miejsce przewiduje się dla bardzo spektakularnych akcji bojowych, zwłaszcza Organizacji Bojowej PPS (ale nie tylko – także SDKPiL, PPS-Lewicy, Bundu, NZR), mających bezpośredni wpływ na rekordową w tym czasie liczbę egzekucji politycznych (ponad 200), które również zostaną odpowiednio wyeksponowane, łącznie z ówczesną krwawą działalnością mieszczącego się w Cytadeli Warszawskiego Wojskowego Sądu Okręgowego. Oprócz więźniów będą też ukazani słynni obrońcy w ówczesnych procesach oraz działacze organizacji niosących pomoc więźniom politycznym. Jak powiedziano wyżej, przy końcu tego odcinka będą uwzględnieni również więźniowie z ostatnich lat okupacji rosyjskiej, której kres nastąpił w początku sierpnia 1915, z zaznaczeniem, że już w sierpniu 1914 roku, a więc po wybuchu I wojny światowej, ówczesni więźniowie X Pawilonu zostali wywiezieni w głąb Rosji. Także inne ciekawe sprawy związane w tym czasie z Cytadelą, np. egzekucja płk S. Miasojedowa, straconego tu w 1915 roku, w wyniku oskarżenia o działalność agenturalną na rzecz Niemiec.

Stanowisko multimedialne: możliwie najwięcej fotografii osobowych więźniów z poszerzonymi notami biograficznymi, kalendarium wydarzeń z lat rewolucji, ikonografia tego okresu, kalendarium egzekucji politycznych na stokach Cytadeli w tym czasie. Także bibliografia literatury pamiętnikarskiej. Możliwość odsłuchania fragmentów wspomnień więźniów i obrońców politycznych (np. Piotra Jagodzińskiego, Feliksa Dzierżyńskiego, Leona Berensona, Stanisława Patka i in.), fragmentów wyroków i raportów z przebiegu egzekucji. Propozycja: fragment filmu „Gorączka” Agnieszki Holland, dobrze ukazujący realia egzekucji bojowców w tym okresie.

9. Okres okupacji niemieckiej 1915–1918

To okres stacjonowania w Cytadeli jednostek wojskowych nowego okupanta, ale także siedziba Sądu Doraźnego oraz więzienie dla zarówno działaczy politycznych, jak i innych osób manifestujących w różny sposób swój niechętny stosunek do nowych władz okupacyjnych, zwłaszcza po tzw. „kryzysie przysięgowym” 1917, kiedy trafili tu m.in. członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej. To także kolejne egzekucje na stokach Cytadeli. Materiały ekspozycyjne będą poświęcone głównym więźniom tych lat na tle ówczesnych najważniejszych wydarzeń. Zostanie także wyeksponowane upamiętnienie egzekucji członków Rządu Narodowego z powstania styczniowego przez postawienie 5 VIII 1916 pamiątkowego krzyża w okolicach miejsca pamiętniej egzekucji z 1864 roku. Ze względu na szczupłość mate-

riałów będzie to odcinek stosunkowo nieduży. Z tego samego względu nie przewiduje się tu stanowiska multimedialnego.

10. Okres II Rzeczypospolitej 1918–1939

To okres, kiedy Cytadela znalazła się w gestii Wojska Polskiego, ale jednocześnie w ciągu kilku pierwszych lat w X Pawilonie nadal mieścił się areszt dla osób podlegających sądownictwu wojskowemu. Będą tu wyeksponowane materiały związane z ówczesnymi więźniami: działaczami Komunistycznej Partii Robotniczej Polski więzionymi za ich wrogi stosunek do „burżuazyjnego” państwa polskiego, jeńcami rosyjskimi z wojny polsko-rosyjskiej 1919–1921, szpiegami itp. Będą ukazane egzekucje z tego okresu, zwłaszcza najbardziej znane: Eligiusza Niewiadomskiego w 1923 roku, komunistów: Władysława Hibnera, Władysława Kniewskiego i Henryka Rutkowskiego w 1925, mjr Piotra Demkowskiego w 1931. Także inne materiały „poza-więzienne”, związane z Cytadelą, np. sprawa wysłanej stąd w listopadzie 1918 słynnej depechy J. Piłsudskiego informującej czołowe państwa świata o odrodzeniu się państwa polskiego, dotyczące stacjonujących tu wówczas jednostek polskich, ważnych dla Cytadeli i X Pawilonu wydarzenia jak np. uroczysta wizyta naczelnika państwa Józefa Piłsudskiego w 1919 czy wybuch prochowni w 1923, który mocno uszkodził budynek X Pawilonu i jego późniejsza odbudowa. Osobne miejsce zajmie przedstawienie upamiętniania w tym okresie dramatycznej historii Cytadeli i więźniów X Pawilonu, m.in. odsłonięcie w 1928 roku tablic pamiątkowych w celach czterech wybitnych więźniów tego obiektu, wydzielenie wschodniego skrzydła na pamiątki po dawnych więźniach i upamiętnienie miejsca egzekucji na stokach twierdzy nad Wisłą wraz z utworzeniem tam symbolicznego cmentarza straconych. Będą też przypomniane uroczystości patriotyczne mające miejsce w tym okresie w dawnych miejscach kaźni, działalność Stowarzyszenia byłych Więźniów Politycznych oraz honorowanie dawnych więźniów (odznaczania, opieka nad weteranami powstań itp.).

Powyższe zagadnienia w sposób tradycyjny zostaną ukazane w sposób bardzo syntetyczny, ich rozwinięcie nastąpi na stanowisku multimedialnym.

Tak pomyślana ekspozycja główna, której bohaterami będą więźniowie X Pawilonu, pozwoli w sposób możliwie całościowy ukazać dzieje walk kolejnych polskich pokoleń o niepodległość i przemiany społeczne w epoce zaborów. Powinna być atrakcyjna, zarówno pod względem merytorycznym, jak i wizualnym, na co wpływa zresztą już sama przeszłość tego obiektu, stąd starania o zachowanie możliwie dużych fragmentów „więziennych” wpływających na klimat tego miejsca. Konieczne jest wyważenie proporcji między zachowaniem dawnego wyglądu i charakteru tego miejsca, wewnątrz nawiązujących do jego dramatycznej przeszłości, a nowoczesnymi środkami

ekspozycyjnymi, w tym multimedialnymi, aby nie zatracić dawnego, niepowtarzalnego klimatu najważniejszego więzienia politycznego tamtej epoki. Ekspozycja będzie miała, zgodnie z wieloletnią tradycją tego Muzeum, charakter oświatowy, będąc nadal miejscem edukacji historycznej młodych pokoleń w trakcie lekcji muzealnych dla młodzieży szkolnej. Miejmy nadzieję, że nowa, znacznie poszerzona i w dużym stopniu unowocześniona ekspozycja w zrewitalizowanym X Pawilonie spotka się z zainteresowaniem publiczności i znajdzie swoje miejsce na mapie muzealnej kraju.

Powyższa koncepcja nie wyczerpuje wszystkich problemów i tematów zasługujących na przedstawienie na wystawie. Nowe tego typu zagadnienia i związane z nimi eksponaty pojawią się zapewne w rezultacie kwerend poprzedzających pracę nad scenariuszem wystawy. Najważniejsze z nich znajdą swoje miejsce na ekspozycji.

Warszawa, 27 VI 2014
Jerzy Wągradzki